

Εισαγωγή

Η δεκαετία του 1940 εδώ και αρκετά χρόνια βρίσκεται στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος και της δημόσιας συζήτησης με έναν τρόπο που δεν έχουμε δει για κανένα άλλο θέμα ιστορίας (πλην, ίσως, όσων άπτονται της εθνικής ταυτότητας). Η ανανέωση του ενδιαφέροντος και ο δημόσιος χαρακτήρας του διαλόγου για τη δεκαετία του 1940 είναι αποτέλεσμα, και ένδειξη ταυτόχρονα, διεργασιών που συντελούνται στο χώρο της επιστημονικής κοινότητας, των οποίων όμως οι προσανατολισμοί διαμορφώνονται από την ευρύτερη συγκυρία. Εάν γενικά ισχύει ότι ο ιστορικός θέτει ερωτήματα στο παρελθόν ξεκινώντας από το παρόν, ότι η ιστορική εποχή και το διανοητικό περιβάλλον στο οποίο ζει διαμορφώνουν τα ερωτήματα και τα μεθοδολογικά εργαλεία με βάση τα οποία επιδιώκει να ανασυνθέσει και να ερμηνεύσει τις κοινωνίες του παρελθόντος, αυτά ισχύουν πολύ περισσότερο και είναι πολύ πιο διακριτά για τη δεκαετία του 1940 απ' ό,τι για παλαιότερες εποχές. Δυο προκαταρκτικές παρατηρήσεις είναι απαραίτητες. Καταρχάς το ενδιαφέρον για τη δεκαετία του 1940 δεν είναι πρόσφατο. Τα γεγονότα της Κατοχής αποτέλεσαν ανέκαθεν

αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης, καθώς αυτοί που συμμετείχαν στα γεγονότα ήταν και αυτοί που έγραψαν τα πρώτα βιβλία για την Κατοχή, συνδυάζοντας την προσωπική μαρτυρία με την (περισσότερο ή λιγότερο εμπειριστατωμένη) ιστορική αφήγηση και την πολιτική στράτευση. Η γενιά που συμμετείχε στα γεγονότα γράφει στη διάρκεια ή στον απόηχο του Εμφυλίου για την Κατοχή, διαμορφώνοντας τα ερμηνευτικά σχήματα που επρόκειτο να κυριαρχήσουν.¹ Αυτό που αλλάζει με την πάροδο των δεκαετιών είναι ότι αυτοί που όλο και περισσότερο γράφουν για την Κατοχή είναι ερευνητές οι οποίοι δεν έχουν βιωματική σχέση με τα γεγονότα: γι' αυτούς η Κατοχή δεν είναι απλώς παρελθόν αλλά ιστορία. Η δεύτερη παρατήρηση είναι ότι σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και η ναζιστική κατοχή εξακολουθούν να αποτελούν σημαντικό πεδίο έρευνας των ιστορικών και να τροφοδοτούν τη δημόσια συζήτηση. Αυτό που για τους ιστορικούς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η διαφορετική προσέγγιση του παρελθόντος, το ξαναγράψιμο της ιστορίας του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Ειδικότερα μετά το 1989, ο τρόπος με τον οποίο οι ιστορικοί αλλά και οι κοινωνίες συνολι-

1. Βλέπε μεταξύ άλλων: Δημ. Δημητρίου (Νικηφόρος), *Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης*, Αθήνα 1965, Γεώργιος Καϊμάρας, *Ιστορία της Εθνικής Αντιστάσεως του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων Ψαρρού, 1941-1944*, Αθήνα 1953, Κ. Κωνσταντάρας, *Αγώνες και διωγμοί*, Αθήνα 1964, Διονύσιος Μπενετατός, *Το χρονικό της κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα 1963, Βασίλης Νεφελούδης, *Έλληνες πολεμιστές στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1945, Κομνηνός Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1947, Στέφανος Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ, 1946*, Αθήνα 1999, Αντώνης Φωστερίδης, *Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής, 1941-1945*, Θεσσαλονίκη 1959, Chris Woodhouse, *The Apple of Discord*, Λονδίνο 1948.

κότερα (σε επίπεδο ιστορικής κουλτούρας) έβλεπαν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο άλλαξε ριζικά. Πολλές από αυτές τις αλλαγές ήταν αναγκαίες και οδήγησαν στην κριτική επανεξέταση πτυχών του πολέμου οι οποίες μέχρι τότε είτε είχαν αποσιωπηθεί είτε είχαν (αυτο)λογοκριθεί εξαιτίας της κυριαρχίας της «πατριωτικής μνήμης» και των συνεπειών του Ψυχρού Πολέμου. Άλλες, όμως, από τις μετά το 1989 προσεγγίσεις κινούνταν στην κατεύθυνση του αναθεωρητισμού, δηλαδή της άρνησης ιστορικών γεγονότων ή διαστρέβλωσης της ιστορικής πραγματικότητας.²

Στην Ελλάδα, η μελέτη και η συζήτηση για τη δεκαετία του 1940, λόγω και της φύσης των συγκρούσεων και των διακυβερμάτων της εποχής, παρέμεναν στενά συνδεδεμένες με την ιστορική-πολιτική συγκυρία. Από αυτή την άποψη, η βιβλιογραφική και ιστοριογραφική παραγωγή τα τελευταία εξήντα χρόνια δεν μπορεί να ιδωθεί ξεχωριστά από τις πολιτικές αλλαγές που συνέβησαν στην Ελλάδα αυτές τις δεκαετίες. Κατά την πρώτη εικοσιπενταετία μετά τη λήξη του Εμφύλιου Πολέμου, η κυρίαρχη ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης» καθιέρωσε ένα ερμηνευτικό σχήμα για την Κατοχή βασισμένο στη θεωρία των «τριών γύρων», που επιδίωκε να νομιμοποιήσει τον πολιτικό αποκλεισμό της «αντεθνικής» παράταξης και τον αντικομμουνισμό. Το σχήμα αυτό βασιζόταν στην ιδέα ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα στη διάρκεια της Κατοχής (1943-1944), στα Δεκεμβριανά και, τέλος, στον Εμφύλιο επιδίωξε να καταλάβει βίβια την εξουσία για να επιβάλει κομμουνιστική δικτατορία στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο του ίδιου σχήματος η εθνικόφρων ιστοριογραφία κα-

2. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα 2008, σ. 75-84, 91-99, 135-154, 213-232.

τηγορούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα ότι στη διάρκεια της Κατοχής το ΕΑΜ δεν διεξήγε εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα αλλά εμφύλιο πόλεμο κατά των αντιπάλων του, ότι επιδίωκε την αυτονόμηση της Μακεδονίας και ήταν όργανο της σοβιετικής-σλαβικής πολιτικής στα Βαλκάνια.³ Μετά τη Μεταπολίτευση ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού βίου και η υπέρβαση των πολιτικών διαιρέσεων του παρελθόντος σταδιακά διαμόρφωσαν στη δημόσια σφαίρα μια συναινετική προσέγγιση του παρελθόντος, σε πρώτη φάση με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και στη συνέχεια με την αναγνώριση του Εμφυλίου στο πλαίσιο της Εθνικής Συμφιλίωσης. Η νέα αυτή προσέγγιση δεν εμπεριείχε τον πολιτικό αποκλεισμό και είχε διακηρυγμένη πρόθεσή της την αποκατάσταση της «εθνικής ενότητας» η οποία είχε διαρραγεί από τις συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940. Η Αντίσταση αποσυνδέθηκε από τα ευρύτερα πολιτικά διακυβεύματα, μεταβλήθηκε σε αγώνα του έθνους για την απελευθέρωση από τους ξένους κατακτητές και με αυτόν τον τρόπο μπόρεσε να ενταχθεί στο συνολικότερο εθνικό αφήγημα. Η συναίνεση στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην αποσιώπηση των πιο «προβληματικών» πλευρών της δεκαετίας: τη συνεργασία τμημάτων του πληθυσμού με τους κατακτητές, τη στάση των μειονοτήτων, την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων – πλευρές, δηλαδή, που υπονόμειαν την εθνική και ενωτική διάσταση του κυρίαρχου αφηγηματικού σχήματος.

Η ιστοριογραφία για την Κατοχή και αργότερα για τον

3. Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Φωτιά και τσεκούρι*, Αθήνα 1974, Edgar O' Balance, *The Greek Civil War, 1944-1949*, Λονδίνο 1966, Demetrios Kousoulas, *Revolution and Defeat. The Story of the Greek Communist Party*, Λονδίνο 1965.

Εμφύλιο μπόρεσε να αναπτυχθεί μόνο μετά τη Μεταπολίτευση.⁴ Με σταθμούς αρχικά τα συνέδρια σε Ουάσιγκτον και Λονδίνο το 1978 και στη συνέχεια τα συνέδρια σε Αθήνα και Κοπεγχάγη το 1984, άρχισαν να εκδίδονται οι πρώτες επιστημονικές μελέτες για την Κατοχή.⁵ Οι μελέτες που εκδόθηκαν στη δεκαετία του 1980 είχαν κύριο μέλημά τους να αποκαταστήσουν την ιστορική πραγματικότητα από διαστρεβλώσεις και μύθους και να προσφέρουν συνθετικές προσεγγίσεις για την περίοδο της Κατοχής, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις πολιτικές εξελίξεις και το ρόλο του «ξένου παράγοντα».⁶ Στη δεκαε-

4. Ανάμεσα στις λίγες εξαιρέσεις το προδρομικό άρθρο του Leften S. Stavrianos, «The Greek National Liberation Front (EAM): A Study in Resistance Organization and Administration», *Journal of Modern History* 25 (1), 1952, σ. 42-55, και η μελέτη του John O. Iatrides, *Revolt in Athens. The Greek Communist «Second Round», 1944-1945*, Πρίνστον 1972. Για τη συνολικότερη βιβλιογραφική παραγωγή βλέπε: Χ. Φλάισερ, «Η Ελλάδα υπό την Κατοχή των Δυνάμεων του Άξονα: Βιβλιογραφική επισκόπηση», στο Χ. Φλάισερ / Σ. Μπούουμαν, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός οδηγός*, Αθήνα 1984, σ. 15-181, Νίκος Κουλούρης, *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου, 1945-1949. Αυτοτελή δημοσιεύματα, 1945-1999*, Αθήνα 2000.

5. Τα πρακτικά αυτών των συνεδρίων εκδόθηκαν στους ακόλουθους συλλογικούς τόμους: Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, Μάριον Σαράφη (επιμ.), *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο*, Αθήνα 1982, Χ. Φλάισερ / Ν. Σβωρώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα 1989, και L. Baerentzen / Γ. Ιατρίδης / Ο. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, Αθήνα 1992.

6. Ενδεικτικά: Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμοι 2, Αθήνα 1989, 1995, John L. Hondros, *Occupation and Resistance. The Greek Agony, 1941-1944*, Νέα Υόρκη 1983, Prokopos Papastrates, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Καίμπριτζ 1984.

τία του 1990 σημειώθηκε η πρώτη σοβαρή μετατόπιση του ιστορικού ενδιαφέροντος. Η άνθηση της κοινωνικής ιστορίας, ο εμπλουτισμός της ιστοριογραφίας στην Ελλάδα με εργαλεία και μεθόδους της ανθρωπολογίας, οι νέες αρχειακές διαθεσιμότητες (όπως τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, τοπικά αρχεία κ.ά.) έστρεψαν την ιστορική έρευνα στη μελέτη του κοινωνικού και στην ανανέωση της ιστοριογραφίας της Κατοχής. Οι μελέτες απομακρύνθηκαν από το πεδίο των πολιτικών εξελίξεων και εστίασαν στις κοινωνικές διεργασίες και αλλαγές που συνέβησαν στη διάρκεια της Κατοχής, ανέδειξαν το μερικό και το υποκειμενικό, ενδιαφέρθηκαν για την κοινωνική εμπειρία και τη συλλογική μνήμη και άρχισαν να ερευνώνται οι «προβληματικές» όψεις της Κατοχής, όπως η εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων.⁷

Μετά το 1999, και με ορόσημο τα συνέδρια που διοργανώθηκαν για τα πενήντα χρόνια από τη λήξη του Εμφυλίου, σημειώθηκε μια πραγματική έκρηξη ερευνητικού ενδιαφέροντος, όχι μόνο για την Κατοχή αλλά πλέον και για το θέμα-ταμπού του Εμφυλίου.⁸ Αυτή η έκρηξη δεν έχει μόνο ποσοτικά χαρακτηρι-

7. Ενδεικτικά: Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, Αθήνα 1993, Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994, Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα 1994, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950*, Αθήνα 1997. Για την ιστοριογραφία για την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων βλέπε στο κεφάλαιο 5.

8. Είχε προηγηθεί το συνέδριο του 1995 για τα 50 χρόνια από τη λήξη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, καρπός του οποίου ήταν ο τόμος: Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Αθήνα 2003. Τα πρακτικά των συνεδρίων του 1999 εκδόθη-

στικά – αν και αυτά δεν είναι καθόλου αμελητέα εάν αναλογιστεί κανείς τον αριθμό των συνεδρίων και σεμιναρίων, συλλογικών τόμων και επετειακών αφιερωμάτων, μονογραφιών και άρθρων για την επίμαχη δεκαετία. Η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος σε μεγάλο βαθμό εγγράφηκε στη στροφή προς το κοινωνικό που είχαν χαράξει οι μελέτες που είχαν εκδοθεί στη δεκαετία του 1990, με την παράλληλη επέκταση της έρευνας στον Εμφύλιο και με ιδιαίτερη έμφαση αφενός στην τοπικότητα και αφετέρου σε ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες ή υποκείμενα. Επίσης, ένας μεγάλος αριθμός ιστορικών στράφηκε στη μελέτη των πλευρών της Κατοχής, που μέχρι τότε είχαν αποσιωπηθεί, όπως ο δωσιλογισμός, οι εμφύλιες συγκρούσεις και η στάση των μειονοτήτων. Τέλος, κάποιοι μελετητές αμφισβήτησαν πολλά από τα συμπεράσματα της μέχρι τότε ιστορικής έρευνας, τα οποία υποτίθεται ότι αντανάκλούσαν την κυριαρχία της Αριστεράς μετά το 1981, και πρότειναν νέα ερμηνευτικά σχήματα τα οποία ήταν «αντικειμενικά» και «επιστημονικά».⁹

καν στα: Κ. Κουτσούκης / Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου, 1946-1949*, Αθήνα 2000, Η. Νικολακόπουλος / Α. Ρήγος / Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα 2002, Ρ. Carabott / Τ. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War. Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Χάμσαϊρ 2004. Σε αυτά τα επετειακά συνέδρια θα πρέπει να προστεθεί και το διεθνές συνέδριο των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, «Οι Εμφύλιοι Πόλεμοι στην Ευρώπη του 20ού αιώνα», που διοργανώθηκε στην Αθήνα στις 24-26 Φεβρουαρίου 2000. Βλέπε επίσης Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος και η ιστορία του: το επετειακό 1999», *Αρχειοτάξιο* 2, 2000, σ. 137-143.

9. Βλέπε Γ. Αντωνίου / Ν. Μαραντζίδης, «Το επίμονο παρελθόν», και Στάθης Καλύβας, «Συλλογική μνήμη, δημόσια ιστορία και πολιτική ορθότη-

Το πλαίσιο της ιστοριογραφικής συζήτησης διαμορφώθηκε από ευρύτερες επιστημονικές και πολιτικοϊδεολογικές εξελίξεις. Από τη μια πλευρά, η δεκαετία του 1940 έπαψε να αποτελεί πεδίο μελέτης αποκλειστικά των ιστορικών. Ανθρωπολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι στράφηκαν στη μελέτη της επίμαχης δεκαετίας. Οι ιστορικοί έθεσαν στο επίκεντρο της κριτικής τους την αξιολογία των μεθόδων, των εννοιών και των εργαλείων που χρησιμοποιούνται από άλλες επιστήμες, ειδικά όταν αυτές επιστρατεύτηκαν για να αποκαταστήσουν την «ιστορική αλήθεια». Από την άλλη πλευρά, η ιστοριογραφική συζήτηση απηχεί και ευρύτερες πολιτικές και ιδεολογικές αλλαγές. Η μεταπολεμική ιστορική κουλτούρα και μνήμη σχετικά με το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη (και στην Ελλάδα μετά το 1974) θεμελιώθηκαν στον πατριωτισμό και στον αντιφασισμό. Μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων το 1989, ο τρόπος με τον οποίο οι λαοί της Ευρώπης έβλεπαν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σταδιακά άλλαξε. Η νέα ιστορική κουλτούρα και μνήμη είχαν ως κύριο χαρακτηριστικό τους (πέρα από την ανάδυση του εθνικισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες) τη διπλή αντίθεση στο φασισμό και τον κομμουνισμό. Η εξομοίωση του φασισμού με τον κομμουνισμό οδήγησε στην υπέρβαση του αντιφασισμού και στην κριτική ειδικά κατά της κομμουνιστικής αντίστασης στη διάρκεια της Κατοχής, η οποία θεωρήθηκε προάγγελος του κομμουνιστικού ολοκληρωτισμού (εκκαθάριση αντιπάλων, ιδεολογικός φανατισμός, απουσία δημοκρατικών διαδικασιών,

τα: η δεκαετία του '40 μέσα από τρεις ιστορικές εγκυκλοπαίδειες», στο Γ. Αντωνίου / Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα 2008, σ. 11-52 και 199-254.

χειραγώγηση των μαζών, έλλειψη σεβασμού στην ατομική ιδιοκτησία κ.ά.). Η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων είχε ως συνέπεια την αναδρομική και συνολική απαξίωση του κομμουνιστικού κινήματος και οράματος. Μέσα από αυτό το νέο πρίσμα η πάλη κατά των δυνάμεων του Άξονα υποβαθμίστηκε και το όραμα της κοινωνικής αλλαγής που έφερνε η Αντίσταση εξοβελίστηκε επειδή ταυτίστηκε με την επιβολή κομμουνιστικής δικτατορίας. Για τους περισσότερους ανθρώπους σήμερα ο ριζοσπαστισμός της Αντίστασης φαίνεται αδιανόητος, ακατανόητος, και για κάποιους επίσης ανεπιθύμητος.

Η πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή των τριών τελευταίων δεκαετιών για την Κατοχή και τον Εμφύλιο χαρακτηρίστηκε από τη διάνοιξη νέων πεδίων έρευνας, τη χρήση νέων εργαλείων, την ώσμωση μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών κλάδων και το δημόσιο, κάποιες φορές έντονο, διάλογο. Τα ερωτήματα που τέθηκαν και τα θέματα συζήτησης είναι ποικίλα και δεν εντάσσονται σε εύκολες κατηγοριοποιήσεις.¹⁰ Ας δούμε ποια είναι τα κυριότερα:

10. Από το πλήθος άρθρων της ιστοριογραφικής διαμάχης για τη δεκαετία του 1940 που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες, περιοδικά και συλλογικούς τόμους, ενδεικτικά βλέπε: Giorgos Antoniou, «The Lost Atlantis of Objectivity: The Revisionist Struggles between the Academic and Public Spheres», *History and Theory* 46, 2007, σ. 96-112, Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49*, ό.π., σ. 25-36, Ιωάννα Παπαθανασίου, «Στρατευμένες ιστορίες και ιστοριογραφία: προϋποθέσεις στη συζήτηση για τη δεκαετία του 1940», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 9 Μαΐου 2004, Θανάσης Σφήκας «Μια άλλη συζήτηση που “μυρίζει ναφθαλίνη”»: ο Μελιγαλάς, το κονσερβοκούτι και η αναθεώρηση της Ιστορίας, *Ουτοπία* 69, 2006, σ. 167-175. Επίσης τα δημοσιεύματα στο ένθετο «Βιβλιοδρόμιο» της εφημερίδας *Τα Νέα* από 20-21 Μαρτίου έως 27-28 Νοεμβρίου 2004, «Οι ταγματасφαλίτες δικαιώνο-

Το πρώτο αφορά το χαρακτήρα της Κατοχής. Τι χαρακτηρίζει την περίοδο της Κατοχής: η Αντίσταση ή ο Εμφύλιος; Η ιστοριογραφία μετά το 1980 τόνισε τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ενώ τα τελευταία χρόνια η έρευνα σε μεγάλο βαθμό έχει εστιάσει στις εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής. Οι εμφύλιες συγκρούσεις σε μεγάλο βαθμό είχαν υποβαθμιστεί στο παρελθόν, και άρα η μελέτη τους άνοιξε νέους ορίζοντες στην έρευνα. Αποκαλύφθηκε το βάθος των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών, ιδεολογικών, εθνοτικών αντιθέσεων που προϋπήρχαν στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και οι οποίες μετατράπηκαν σε συγκρούσεις στις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμόρφωσε η Κατοχή. Από την άλλη, όμως, πλευρά, η μελέτη των εμφύλιων συγκρούσεων υποβάθμισε άλλες, εξίσου σημαντικές πλευρές της Κατοχής. Ο αγώνας του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ εναντίον των κατοχικών δυνάμεων και ο ρόλος των Γερμανών στην υποδαύλιση των εμφύλιων συγκρούσεων υποτιμήθηκαν, ενώ η ένοπλη συνεργασία με τα στρατεύματα κατοχής δικαιολογήθηκε στη βάση της αντίθεσης προς το ΕΑΜ και το ΚΚΕ. Σε αυτό το σημείο ανακύπτει ένα γενικότερο μείζον ζήτημα, το οποίο, δυστυχώς, ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης: το ηθικό προβάδισμα της αντίστασης έναντι της συνεργασίας. Τέλος, η ανάδειξη των εμφύλιων συγκρούσεων της Κατοχής χρησιμοποιείται ως επιχείρημα για την περιοδολόγηση του Εμφυλίου από το 1943 έως το 1949, με βασικό ενοποιητικό στοιχείο την εμφύλια βία, η οποία προκαλείται από την προ-

νται», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 26 Οκτωβρίου 2003, «Η νέα “σοβιετολογία” για την Κατοχή και την Αντίσταση. Εκσυγχρονισμένα κονσερβοκούτια», *Ελευθεροτυπία*, 5 Δεκεμβρίου 2004, και το αφιέρωμα του περιοδικού *Κράμα* 19, Οκτώβριος 2004.

σπάθεια του Κομμουνιστικού Κόμματος να καταλάβει την εξουσία. Το αντεπιχείρημα είναι ότι ο Εμφύλιος Πόλεμος συνδέεται με τις εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής, αλλά παρ' όλα αυτά είναι ένας διαφορετικού είδους πόλεμος, σε διαφορετική ιστορική συγκυρία και με διαφορετικούς πρωταγωνιστές.

Δεύτερο, η αποκεντροθέτηση του βλέμματος.¹¹ Το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» στην ιστοριογραφία και η στροφή προς το μερικό ή το τοπικό άνοιξαν νέους ορίζοντες καθώς επέτρεψαν την πιο ενδελεχή ανάλυση συγκεκριμένων φαινομένων. Ένα πρόβλημα που ανακύπτει είναι καθαρά μεθοδολογικής φύσης, όπως η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος ή η εξαγωγή συνολικότερων γενικών συμπερασμάτων. Το άλλο πρόβλημα είναι ότι μέσα από τη στροφή στο τοπικό ή το μερικό κινδυνεύει να χαθεί η συνολική εικόνα. Η Κατοχή συρρικνώνεται και κατακερματίζεται σε ένα σύνολο τοπικών εμφύλιων συγκρούσεων, στις οποίες προφανώς οι τοπικές αντιθέσεις, ιδιαιτερότητες, σχέσεις εξουσίας αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Το ζήτημα σε αυτή την περίπτωση είναι με ποιον τρόπο αυτές οι τοπικές αντιθέσεις συναρθρώνονται μεταξύ τους και (εάν) εγγράφονται στις μεγάλες συγκρούσεις της Κατοχής και του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Το ζήτημα δεν είναι με

11. Δανείζομαι τον όρο από τον Αντώνη Λιάκο, «Αντάρτες και συμμορίτες», ό.π., σ. 34. Για την υπεράσπιση της μελέτης σε τοπικό επίπεδο βλέπε: Στάθης Καλύβας, «Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949): το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τόμ. Α', Αθήνα 2004, σ. 597-627, Νίκος Μαραντζίδης, «Τοπικές διαστάσεις του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», *Αρχειοτάξιο* 5, 2003, σ. 112-119.

κανέναν τρόπο απλό, και τα επιχειρήματα σοβαρά. Το πρώτο αφορά τη σχέση του τοπικού με το καθολικό: η επίδραση της Κατοχής στη διαμόρφωση των τοπικών συνθηκών, η συσχέτιση των τοπικών συνθηκών με τις ευρύτερες σε περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο, οι αλλαγές που συνοδεύουν την εμφάνιση της Αντίστασης και το συνολικότερο πλαίσιο που διαμορφώνει η σύγκρουση μεταξύ Αντίστασης και κατοχικών δυνάμεων. Ένα δεύτερο επιχείρημα είναι η αποπολιτικοποίηση των συγκρούσεων: η συμμετοχή στο ένα ή το άλλο στρατόπεδο γίνεται αντιληπτή μέσα από το πρίσμα τοπικών ερίδων, οικογενειακών συγκρούσεων, προσωπικής εκδίκησης και οικονομικών διαφορών. Το γεγονός, όμως, ότι η συμμετοχή στα Τάγματα Ασφαλείας αυξάνεται όσο πλησιάζουμε προς το τέλος της Κατοχής και την αποχώρηση των Γερμανών δείχνει ότι σε μεγάλο βαθμό η εμφύλια διαμάχη αφορά όλο και περισσότερο το μεταπολεμικό καθεστώς και λιγότερο τοπικές διαμάχες. Η εκτεταμένη «γκρίζα ζώνη» που δημιουργήσε η καθημερινότητα της επιβίωσης των απλών ανθρώπων δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν οι δύο πόλοι οι οποίοι διαμόρφωναν τις τοπικές και τις γενικές συνθήκες. Τουναντίον, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η αντιπαλότητα ανάμεσα στις δυνάμεις της κατοχής και τις δυνάμεις της αντίστασης υπερβαίνει και ταυτόχρονα επικαθορίζει τις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Τρίτο, το φαινόμενο της βίας. Όλο και περισσότερες μελέτες τα τελευταία χρόνια εστιάζουν στην έκρηξη της βίας, με ιδιαίτερη έμφαση στις εμφύλιες συγκρούσεις στα χρόνια της Κατοχής.¹² Η όλη ιστοριογραφική διαμάχη, όμως, ανέδειξε κά-

12. Αφετηρία για τη συζήτηση των εμφύλιων συγκρούσεων της Κατοχής αποτέλεσε το άρθρο του Στάθη Καλύβα, «Κόκκινη τρομοκρατία: Η

ποια πολύ ενδιαφέροντα προβλήματα. Το πιο σοβαρό αφορά την αναγωγή της βίας σε κλειδί ανάλυσης και ερμηνείας της πολιτικής συμπεριφοράς σε συνθήκες εμφύλιας σύγκρουσης, δηλαδή το επιχείρημα ότι η βία συνιστά το μέσο για τη συμμόρφωση και τη συνεργασία του πληθυσμού. Με αυτόν τον τρόπο ο πληθυσμός μετατρέπεται σε ένα άβουλο, παθητικό σύνολο που συντάσσεται με τον ισχυρότερο. Χωρίς κανείς να διαφωνεί ότι η βία επηρεάζει τη στάση του άμαχου πληθυσμού, μια τέτοια προσέγγιση αποκλείει ή υποβαθμίζει άλλους παράγοντες –όπως η νοοτροπία, η προπολεμική συμπεριφορά, η ιδεολογία, το οικονομικό συμφέρον, η πολιτισμική διαφορά– στην ερμηνεία της υποστήριξης του ενός ή του άλλου αντιπάλου.

Η βία δεν μπορεί να αυτονομηθεί από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες καθώς αποτελεί παράγωγο τους. Είναι φαινόμενο ιστορικά προσδιορισμένο, σύμπτωμα συγκεκριμένων κάθε φορά αντιθέσεων, που στην προκείμενη περίπτωση έχει να κάνει με τις ειδικές συνθήκες που διαμόρφωσε η Κατοχή στην Ελλάδα. Η εμφύλια βία δεν είναι απλώς ο υπολογισμός των νεκρών της καθεμιάς από τις δύο πλευρές, αλλά ένα ολικό κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο πρέπει πάντα να μελετάται σε συνάρτηση με τους φορείς του, τις μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται (π.χ. οι βιασμοί γυναικών ή ο αποκεφαλισμός νεκρών ανταρτών είναι πρακτικές με έντονο συμβολικό περιεχόμενο και επιτελεστική λειτουργία) και τη συγκεκριμένη ιστορική συ-

βία της Αριστεράς στην Κατοχή», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα 2004, σ. 161-204. Για την κριτική στο άρθρο αυτό (την προγενέστερη δημοσίευσή του στην αγγλική έκδοση) βλέπε: Χάγκεν Φλάισερ, *Επιστήμη και Κοινωνία* 11, 2003, σ. 281.

γκυρία στην οποία συμβαίνει.¹³ Τέλος, τίθεται το ζήτημα της νομιμοποίησης της βίας. Επειδή η βία μόνη της δεν αρκεί για να εξασφαλίσει τη συναίνεση του πληθυσμού, είναι εξίσου σημαντική η ανάλυση της θεσμοποίησης και νομιμοποίησής της.

Τέταρτο, η σχέση τομών και συνεχειών. Οι ιστορικοί ενδιαφέρονται για τις ιστορικές αλλαγές, μελετούν εκείνες τις στιγμές που συνιστούν ιστορικές καμπές, πολιτικές ανατροπές ή διαμορφώνουν νέες νοοτροπίες και τρόπο ζωής. Εντούτοις, γνωρίζουμε ότι όλες οι αλλαγές δεν συμβαίνουν με την ίδια ταχύτητα ούτε έχουν το ίδιο βάθος – υπάρχουν αδράνειες και αντιστάσεις εξίσου σημαντικές με τη δυναμική των αλλαγών. Οι επιπτώσεις του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου ως ολοκληρωτικού πολέμου και ως αφετηρίας των μεταπολεμικών εξελίξεων στην Ευρώπη είναι αδιαμφισβήτητες, και άρα δικαίως θεωρείται τομή και επιτομή του ανεπανάληπτου. Ή, αν περιοριστούμε στην Ελλάδα, η εμπειρία της Κατοχής μετασχηματίζει ριζικά τον ιδεολογικό και πολιτικό χάρτη της χώρας. Παρά ταύτα, δίπλα στις τομές και τις ρήξεις υπάρχουν και οι συνέχειες. Είναι αναγκαία η υπέρβαση του διαχωρισμού μεταξύ τομής και συνέχειας για να εστιάσουμε περισσότερο στο συσχετισμό και την αλληλεπίδρασή τους, με την εξής έννοια: με ποιον τρό-

13. Για την ανάλυση της βίας ως «ολικού κοινωνικού φαινομένου» βλέπε: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Η εμφύλια βία ως μήνυμα: Μια συγκριτική προσέγγιση της επιτελεστικής λειτουργίας της βίας σε εμφύλιους πολέμους», στο Ε. Παπαταξιάρχης / Ε. Πλεξουσάκη (επιμ.), *Αναθεωρήσεις του πολιτικού. Ανθρωπολογική και ιστορική έρευνα στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, υπό έκδοση. Για τις διαφορετικές μορφές βίας στη δεκαετία του 1940 βλέπε: Πολυμέρης Βόγλης, «Ένας διαρκής εμφύλιος πόλεμος; Μορφές της βίας στις εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940, *Ο Πολίτης* 122, Μάιος 2004, σ. 20-28.

πο προσαρμόζονται παλαιές ιδέες και πρακτικές σε νέες ιστορικές συνθήκες και σε ποιο βαθμό μεταλλάσσονται καθώς μπολιάζονται με νέες αναγκαιότητες; Σε ποιο βαθμό η συμβατική περιοδολόγηση –1936-1940, 1941-1944, 1946-1949– αντιστοιχεί στις ρήξεις που συντελούνται στην ελληνική κοινωνία, ποιες «κληρονομίες» μετεγγράφονται από τη μια περίοδο στην άλλη, από ποιους φορείς και με ποιο σκοπό; Η συζήτηση σε μεγάλο βαθμό επικεντρώθηκε στην περιοδολόγηση του Εμφύλιου Πολέμου (1943-1949 ή 1946-1949) και την πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος στη δεκαετία του 1940. Εάν, όμως, εξετάσουμε τις τρεις περιόδους (δικτατορία – Κατοχή – Εμφύλιο) αναζητώντας ομόλογες δομές, αιτιακές σχέσεις και μετασχηματισμούς υποκειμένων, τότε τα ερωτήματα γίνονται πιο γόνιμα. Υπάρχει, για παράδειγμα, συνέχεια στη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού, στην επίσημη ιδεολογία ή στη χειραγώγηση του συνδικαλιστικού κινήματος μεταξύ μεταξικής δικτατορίας, δωσίλογων κυβερνήσεων και μεταπολεμικών κυβερνήσεων;¹⁴ Ακόμα, εάν στραφούμε στον πυρήνα των εξελίξεων της δεκαετίας, είναι σημαντικό, για παράδειγμα, να γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό ο ΔΣΕ αποτελεί συνέχεια του ΕΛΑΣ και πώς το υποκείμενο της εαμικής αντίστασης μετασχηματίζεται μέσα από τον Εμφύλιο Πόλεμο – τέτοιου τύπου συσχετίσεις είναι απαραίτητες για την κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας.

Πέμπτο, η ανασύνθεση των υποκειμένων και ο παράγοντας μνήμη. Η δεκαετία του 1940 μας δίνει μια σπάνια δυνατότητα να μελετήσουμε πώς αναδύονται και συγκροτούνται τα ιστορικά υποκείμενα αλλά και να αναλύσουμε την αλληλεπίδραση με-

14. Αυτή την προβληματική υιοθετούν οι συγγραφείς στον συλλογικό τόμο Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49*, ό.π.

ταξύ βιωμένης εμπειρίας και μνήμης στη διαμόρφωση των υποκειμενικοτήτων. Εκείνη τη δεκαετία έχουμε, για πρώτη φορά στη νεοελληνική ιστορία, τη μαζική είσοδο στην πολιτική χιλιάδων ανθρώπων και «νέων» κοινωνικών ομάδων, για δεκαετίες αποκλεισμένων από την πολιτική. Η στροφή στο κοινωνικό έχει αποδείξει πόσο γόνιμη είναι η μελέτη της εμπειρίας των κοινωνικών ομάδων και υποκειμένων. Το ζήτημα της ανασύνθεσης των κοινωνικών υποκειμένων του παρελθόντος θέτει καίρια ερωτήματα: ποιοι ήταν όλοι αυτοί οι άνδρες και οι γυναίκες που συμμετείχαν στην Αντίσταση, για ποιους λόγους κινητοποιήθηκαν και πώς νοηματοδότησαν την εμπειρία αυτή, τι σήμαιναν γι' αυτούς αντίσταση, λαοκρατία, κομμουνισμός, Τάγματα Ασφαλείας κ.ο.κ. Τέτοιου τύπου ερωτήματα μας συνδέουν άμεσα και με το ζήτημα της μνήμης. Η προφορική ιστορία και οι συνεντεύξεις με τους άνδρες και τις γυναίκες εκείνης της εποχής δίνουν τη δυνατότητα να ανασυστήσουμε το αρχικό γεγονός και τη βίωσή του, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη, σε συνάφεια κάθε φορά με την ιστορική συγκυρία αλλά και τη διαδρομή του ατόμου και του συλλογικού υποκειμένου, επεξεργάζεται το παρελθόν. Η μελέτη της μνήμης προϋποθέτει την ανάλυση ενός πλέγματος σχέσεων: τη σχέση μεταξύ βιωμένης εμπειρίας και μνήμης, μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης, μεταξύ κυρίαρχης (επίσημης) και αντίπαλης μνήμης. Παράλληλα, ενδιαφέρον έχει με ποιον τρόπο αλλάζει η συλλογική ή η κυρίαρχη μνήμη, και άρα είναι απαραίτητη η ιστορικοποίηση της μνήμης, η μελέτη των μετασχηματισμών και των αποκρυσταλλώσεων που συντελούνται σε επίπεδο μνήμης στη διάρκεια του χρόνου.

Γενικά, η προφορική ιστορία και η μελέτη της μνήμης αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα με αρκετή καθυστέρηση σε σχέση με

τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, και είχαν προνομιακό πεδίο τη δεκαετία του 1940.¹⁵ Ο λόγος για την καθυστέρηση αυτή οφείλεται στις επιφυλάξεις αρκετών ιστορικών σχετικά με την αξία μελέτης της μνήμης και την αξιοπιστία της προφορικής ιστορίας. Σήμερα οι περισσότεροι ιστορικοί αντιλαμβάνονται ότι η μελέτη της μνήμης είναι απαραίτητη. Παρ' όλα αυτά, λίγες μελέτες διαθέτουμε για τη μνήμη της Κατοχής ή του Εμφυλίου, όπως και λίγες γενικά μελέτες οι οποίες χρησιμοποιούν την προφορική ιστορία. Παράλληλα, υπάρχει απουσία θεωρητικού και μεθοδολογικού προβληματισμού για την προφορική ιστορία, με αποτέλεσμα πολύ συχνά οι προφορικές μαρτυρίες, στην καλύτερη περίπτωση, να χρησιμοποιούνται ως πηγές

15. Σταθμός για τη χρήση της προφορικής ιστορίας στη διερεύνηση της μνήμης της δεκαετίας του 1940 μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί η μελέτη της Ρίκης Βαν Μπούσοχτεν, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π. Για τη μνήμη της δεκαετίας του 1940 βλέπε: Οντέτ Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Αθήνα 1998, Άννα Βιδάλη, *Άραγε εμείς ήμασταν; Απαγορευμένη ιστορία και υποκειμενικότητα σε τέσσερις ιστορίες από τον ελληνικό εμφύλιο*, Αθήνα 1999, Μαρία Θανοπούλου, *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα 2000, Ρ. Βαν Μπούσοχτεν / Τ. Βερβενιώτη / Ε. Βουτυρά / Β. Δαλκαβούκης / Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη 2008. Επίσης, το ειδικό τεύχος με θέμα «Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα» (επιμ. Μ. Θανοπούλου / Α. Μπουτζουβή), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107, 2002. Επιπλέον, Stanley Aschenbrenner, «Ο εμφύλιος από την οπτική ενός μεσσηνιακού χωριού», στο Baerentzen / Ιατρίδης / Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο*, ό.π., Hans Vermeulen, «Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία των καπεταναίων στο χωριό του Κάιν και του Άβελ», και Anna Collard, «Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης / Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993, σ. 113-133, 357-389.

άντλησης πληροφοριών για να καλυφθούν τα κενά των γραπτών πηγών, είτε, στη χειρότερη, να γίνονται αντιληπτές ως αυταπόδεικτες ιστορικές αλήθειες.

Στην *Εισαγωγή*, σε πολλές περιπτώσεις αναφέρθηκα στην ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1940 και όχι της Κατοχής συγκεκριμένα, όπως θα έπρεπε σε ένα βιβλίο που έχει ως αντικείμενό του την περίοδο 1941-1944. Αυτό δεν συνέβη μόνο γιατί οι εξελίξεις της Κατοχής συνδέονται με αυτές του Εμφυλίου αλλά κυρίως γιατί το καταστατικό πρόβλημα για την ιστοριογραφία της Κατοχής είναι το εξής: πώς μπορεί να γράψει κανείς για την Κατοχή χωρίς να λάβει υπόψη τον Εμφύλιο και να την εξετάσει ανεξάρτητα από τις μετά το 1945 εξελίξεις; Η Κατοχή, ήδη από τη δεκαετία του 1940, βρέθηκε στη σκιά του Εμφυλίου, η ιστορία της Κατοχής γράφτηκε μέσα από τη σκοπιά αυτού που ακολούθησε, του Εμφυλίου. Παρ' όλα αυτά, αρκετοί ιστορικοί έχουν αποδείξει ότι μπορεί κανείς να γράψει την ιστορία της Κατοχής τόσο σαν μια αυτοτελή περίοδο όσο και σαν περίοδο που ενείχε τα σπέρματα των μετακατοχικών εξελίξεων.

Το παρόν βιβλίο επιχειρεί μια συνθετική προσέγγιση των αλλαγών που συνέβησαν στην ελληνική κοινωνία στη διάρκεια της Κατοχής. Στηρίζεται στην πλούσια ιστοριογραφία των τριών τελευταίων δεκαετιών, στα ερωτήματα που έθεσε, στις συζητήσεις που προέκυψαν και στις διαφορετικές απαντήσεις που δόθηκαν. Η ανάλυση ακολουθεί μια χρονολογική σειρά η οποία υπακούει σε μια διαίρεση της Κατοχής σε δύο διακριτές υποπεριόδους: η πρώτη καλύπτει τα χρόνια 1941-1942 και η δεύτερη τα χρόνια 1943-1944. Τέλος, στο επίκεντρο της ανάλυσης βρίσκονται οι εσωτερικές εξελίξεις και οι κοινωνικές διεργασίες και λιγότερο οι εξωτερικοί παράγοντες και οι πολι-

τικές εξελίξεις σε επίπεδο ηγεσιών. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι αποφάσεις των τελευταίων δεν επηρέασαν την κατάσταση στην κατεχόμενη Ελλάδα. Απλώς, τις περισσότερες φορές έπονται και αποτελούν αντίδραση στην κοινωνική δυναμική που έχει ήδη εκδηλωθεί και την οποία προσπαθούν να ελέγξουν και να κατευθύνουν. Αυτό δεν συμβαίνει συχνά στην ιστορία. Η Κατοχή είναι μια από εκείνες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας που χαρακτηρίζεται από τη δυναμική είσοδο της κοινωνίας στην πολιτική, στην οποία η πρωτοβουλία των κινήσεων έρχεται «από τα κάτω», οι εξελίξεις δεν υπαγορεύονται από το κέντρο, νέες ηγεσίες και οράματα δοκιμάζονται. Μια περίοδος στην οποία οι άνθρωποι κάνουν την ίδια τους την ιστορία.

